

Mester Béla *

Az önelsajátítás fogalmának újrafelfedezése a XIX. században **

A magyarul legpontosabban talán az *önelsajátítás* terminusával visszaadható *oikeiószi*s eredetileg a sztoikusok egyik jellegzetes kifejezése volt. Már a szó eredeti kontextusából kiinduló antik értelmezőinél is az a mozzanat válik izgalmassá, hogy miként tudja megalapozni az élőlénynek ez az alapérzúlete saját maga kibomlását, kiformalását, amennyiben *emberi* élőlényről van szó; illetve, hogy ezzel egy időben hogyan kerülhet összhangba a kozmosszal, és a sztoa egyes korszakai és ágai szerint az emberi közösséggel. A következőkben azt kívánom megmutatni, hogy az antik terminushoz való visszanyúlás a XIX. század második felének egészen más fogalmi keretben mozgó filozófiai gondolkodói számára is nyújthat tanulságot saját filozófiájuk szempontjából. Egyetlen jelenségről, a terminus modern magyar filozófiai párhuzamáról, többé-kevésbé tudatos újrafelfedezéséről beszélek a magyar filozófiatörténetnek a Kant-vitától (1792)¹ Böhm Károly haláláig (1911) számított *hosszú (kantiánus) XIX. századának* utolsó évtizedeiben, éppen a korszakot lezáró Böhm Károly munkásságában, különös tekintettel 1906-os axiológiai fordulatára.² Amellett igyekszem

* MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet – Nyíregyházi Főiskola, Filozófia Tanszék

** Írásom az OTKA támogatásával, *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792-1947)* című kutatás keretében készült (K 104643).

¹ A magyar Kant-vita kezdetének – ami nem azonos a magyar Kant-recepció kezdetével, mint ahogyan az a régebbi filozófiatörténetekben szerepel – Rozgonyi József Kant-kritikájának megjelenését szokás tekinteni, lásd: Jos. Rozgonyi: *Dybia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani*. Pestini: Typis Mathiae Trattner, MDCCXCII.

² Böhm Károly ismeretes módon részletesen előre megtervezett életprogramként tekintett *Az ember és világa* című fő műve egyes köteteinek megírására. Azonban vizsgálódásaiban az értékelmélet kérdéséhez jutván eltért a kötetek témáinak eredeti tervétől, önálló kötetet szentelve a kérdésnek. Minthogy a fő mű hátralévő három kötetét tanítványai rendezték sajtó alá Böhm kéziratái és jegyzetei alapján, ezek alapján nem ítéltető meg teljes bizonyossággal, hogy milyen irányba fordult (volna) Böhm gondolkodása a fordulat után. Abban azonban egyetértés van mind a tanítványok, mind a Böhm-kutatók között, hogy az értékelméleti gondolkodás megjelenése szétfeszítette az eredetileg elgondolt rendszer kereteit, ugyanakkor főként éppen az értékelméleti kötet alapján tekinthetjük Böhm Károlyt a magyar filozófia jelentős, utókorára is nagy hatást gyakorló, iskolaalapító filozófusának. Az értékelméleti kötet kiadási adatai: Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. III. rész: Axiológia vagy értékten*. Kolozsvár: Stein János, 1906.

majd érvelni, hogy Böhm központi kategóriájának, az *öntét* fogalmának több köze van a sztoikusok terminusához, mint azokhoz a korabeli életfilozófiai, új-idealista, illetve némelykor szinte vitalista elgondolásokhoz, amelyekkel rokonítani szokták. Előadásom végén megkísérlem fölvezetni, hogy miért válhatott a korszakban plauzibilissé a sztoikus terminusra való utalás a filozófiai diskurzusban. Fejtegetésem a *Magyar Filozófiai Társaság* 2012-es szegedi konferenciáján tartott előadásom gondolatmenetét folytatja tovább.³ Szegeden ugyanennek a terminusnak a latin és a későbbi nemzeti nyelvű változataiból és az ezekből eredő értelmezési problémákból szemezgettem másik magyar megfelelőjét, az *önszeretet* kifejezést előtérbe állítva. Ott kifejtett mondandómnak az volt a veleje, hogy a terminus egyik közkeletű latin fordítása, az *amor nostri*, vagy *amor sui* az újabb évszázadokban kontaminálódik a más háttérű *philautiával*, és súlyosan terhelte válik Augustinus általi, ismét csak más megfontoláson alapuló elítélése révén.

Fogalomtörténeti kitérő

A megoldási kísérletek közül fölillantottam az e körben többünk által inkább *Frane Petrić*ként ismert *Francesco Patrizi* (Franciscus Patricius) újplatonista elgondolását,⁴ amely úgy legitimálja a fogalmat, hogy besorolja a felsőbb valóságok, végső soron az Egy tükrözése, utánzása során tanúsított beállítódások és cselekvések sorába. Eszerint az eredendő valóságoknak a saját tökéletességük szemléletéből származó boldogságának is megvan bennünk valamilyen halvány tükröződése a helyes önszeretet formájában. Legnevezetesebb klasszikus példaként *Az erkölcsök metafizikájának* Kantját említettem,⁵ fölfigyelve arra, hogy a königsbergi mester, kénytelenségből követve a korabeli iskolai morálfilozófiai kézikönyvek kötelező toposzait a morális cselekedetek konkrét eseteinek a tekintetében, a kifejtés során visszatér az okok és célok rendszerei viszonyának a taglalásához, és az önmagunkhoz való viszonyunk, önszeretetünk tárgyalása során más helyekkel összehasonlítva feltűnő módon testi, biológiai működéseiben jelenik meg nála az ember. Az a kérdés, amit Kant az élőlények és a biológiai lényként tárgyalt ember kapcsán vizsgál, gyakran inkább hasonlít a korai fel-

³ Tanulmányá fejlesztett változatát nyomtatásban lásd: Mester Béla: Az önszeretettől az öntétig. Egy fogalom kalandjai a gondolkodás történetében. In: Laczkó Sándor (szerk.): *Lábjegyzetek Platonhoz. A szerelem*. Szeged: Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – SZTE BTK Filozófia Tanszék – Státus Kiadó, 2013, 64–77.

⁴ A Horvát Filozófiai Társaság szokásos évi nagy rendezvényét a filozófus szülővárosában, Cresz szigetén tartja. A konferencia résztvevői és a kötet szerzői közül többen megfordultak itt, így feltételeztem, hogy a horvát névalakban ismerősebben csenghet a reneszánsz neoplatonista filozófus neve.

⁵ Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikája*. Fordította Berényi Gábor. In: Immanuel Kant: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1991, 293–614.

világosodás filozófiájának egyik kulcsfogalmával, a *conatus*szal, vagy a briteknél az *endeavour*rel, az élő testeket mozgató *törekvéssel* kapcsolatos problémákra. Az így értett *törekvés* ember esetében szintén etikai cselekedetekhez vezet. A kora újkor e terminológiájának szintén az a lényege, hogy egyfajta magyarázatul, vagy legalábbis leírásul szolgáljon az (ön)célra irányultság számára. Az egyes szerzők szóhasználatában, például Spinozánál elég világos a szeretetre, szerelemre és az e szavakkal rokon kifejezések jelentésmezejére való utalás. Az *Etika* harmadik, az indulatok eredetéről és természetéről szóló részének egyik helyén például olyan képességről vagy törekvéstről (*potentia sive conatus*) beszél, amellyel az élőlény létében megmaradni törekszik (*in suo esse perseverare conatur*),⁶ másutt leszögezi, hogy a törekvésen kívánságot értünk (*per conatum cupiditatem intelligimus*),⁷ amely kívánságot egyebütt a szeretet (*amor*) szinonimájaként említi.⁸ E kitételeket következetesen visszafejtve az *oikeiósizis* egyik latin megfelelője, az *amor sui* akár a *conatus* spinozai szinonimájaként is elfogadtatható lenne. Az e helyeken köztudomásúlag erősen a sztoikus gondolkodás hagyományára támaszkodó németalföldi filozófus latin szóhasználata szükségképpen tanúskodik azokról az előzményekről, amelyek eredményeképpen ugyanazok a latin, majd ezt a mintát követve a modern nyelvi terminusok, egymásba csúszva, eltérő görög filozófiai rendszerek különböző kifejezéseinek megfelelőivé váltak. Már Szegeden fölvettem röviden, hogy érdemes volna bővebben megvizsgálni Böhm Károlynak az öntét központi fogalmának kifejtése során megfigyelhető, sztoikusokra emlékeztető helyeit és konkrét utalásait a sztoikusokra, annál is inkább, mert Kant vizsgálata kíváncsivá tesz kései követőjének álláspontjára, a főntebb idézett spinozai kifejezést pedig Böhm saját műve hangsúlyos helyén arra használja, hogy *azzal szemben* fogalmazza meg saját álláspontját.

⁶ Az etika harmadik része. Az indulatok eredetéről és természetéről. A 7. tétel bizonyítása: „Ezért minden dolognak az a képessége, vagyis törekvése, amellyel akár egyedül, akár másokkal valamit cselekszik vagy cselekedni törekszik, azaz (*e rész 6. tétele szerint*) a képesség vagy törekvés, amellyel létében megmaradni törekszik, semmi más, mint magának a dolognak adott vagy valóságos lényege.” Benedictus de Spinoza: *Etika*. Fordította Szemere Samu. Budapest: Gondolat Kiadó, 1979, 162.

⁷ Az etika harmadik része. Az indulatok eredetéről és természetéről. Az 58. tétel bizonyítása: „a lélek, mind amennyiben világos és határozott, mind amennyiben zavaros képzetek vannak, a maga létében való megmaradásra törekszik (*e rész 9. tétele szerint*). Ámde a törekvésen kívánságot értünk (*ugyanazon tétel megjegyzése szerint*). A kívánság tehát úgy is vonatkozik reánk, amennyiben megismerünk, vagyis (*e rész 1. tétele szerint*) amennyiben cselekszünk.” Ugyanott, 223.

⁸ Az etika harmadik része. Az indulatok eredetéről és természetéről. Az 56. tétel megjegyzése: „Mindezek nem egyebek, mint a szeretet vagy kívánság fogalmai, s ennek a két indulatnak természetét azon tárgyak által magyarázzák, amelyekre vonatkoznak.” Ugyanott, 220.

Az öntét, önmegélés, önfenntartás fogalmai Böhm Károlynál és viszonyuk az oikeiósizs terminusához

Böhm filozófiájának középponti fogalma, az *öntét* terminus az évtizedeken keresztül fogalmazott, és csak a tanítványok által, a kéziratok hagyaték kiadása révén befejezett fő mű kötetei és a rendszer alakulását és fordulópontjait néha jobban mutató, a kötetekkel párhuzamosan írott, a készülő kötetekbe rendre beledolgozott tanulmányok tanúsága szerint lényeges változásokon ment keresztül az idők folyamán. Böhm gondolkodásának főbb jellemzőit és fordulópontjait ebben a körben főleg részletesebben ismertetni, hiszen a kérdés szakértőinek jelentős része konferenciánkon jelen van, az ennek alapján készülő kötetben pedig tanulmánnyal szerepel, csak ismételni tudnám jól ismert régebbi megállapításait. A jelen előadás kérdésfelvetésének a szempontjából elég most azt megemlíteni, hogy Böhm-nél az *öntét* fogalma átjárja mind az élettelen, mind az élő természetet, beleértve az ember világát, egészen a társadalmiság szférájáig. Böhm egyik problémája az okok és célok világának régi, nála közvetlenül Kant-tól örökölt dichotómiája, és a kettő kapcsolata megalapozásának az igénye; a másik viszont sajátosan korának kérdése, az új tudomány, a magát általános magyarázóelvként ajánló pszichológiától eltérő típusú elmélet megalkotásának igénye. Böhm, ahogyan kifejti rendszerét, egyre inkább világossá teszi, hogy az *öntét* sajátosan az emberre értett formájának megnyilvánulásai egyszerre alkotják meg az ember számára való világ-egészét és a társadalmi világot. A „hatásfonadékok rendszereként” értett, objektív valóságként létező, ugyanakkor az azt szemlélő és benne tevékenykedő, hozzá viszonyuló szubjektumra vonatkoztatott „világegész” megkonstruálása ugyanazt a menetet követi, mint ahogyan az az axiológiai kötet csak vázlatosan kidolgozott társadalomfilozófiai fejezetében megfigyelhető. A kifejtés során Böhm két fontos terminust vezet be gondolkodása fejlődésének különböző szakaszaiban, az *öntét*nek lényegében ugyanarra az alapélményére és ebből következő alap-megnyilvánulására. A kettő közötti megfogalmazásbeli, hangulatbeli, a jelentésmezők összekapcsolhatóságából adódó különböző asszociációs lehetőségek igen beszédesek. A fő mű első kötetének egyik fontos előtanulmányaként készült írásában, az először 1881-ben publikált *Az ösztön és kielégedése* címűben még így fogalmaz: „küzdenni minden ellen, ami az egyéniség ezen egyedüli, biztosan észlelhető célját, az önmegélést gátolja”.⁹ Az *önmegélés* kifejezésen még világosan látszik a XIX. század második fele német gondolkodásának jellegzetes szóhasználata, és kapcsolata a tágabb értelemben vett *életfilozófiákkal*; nagy kihívás lenne például úgy angolra fordítani, hogy azt meg is értsék, és jól értsék. A fő műben már következetesen az *önfenntartás* semlegesebb terminusát alkalmazza, ismert módon erősen tá-

⁹ Böhm Károly: *Az ösztön és kielégedése*. In: *Böhm Károly összegyűjtött művei. Tanulmányok, értekezések*. Kiadja a „Böhm Károly-Társaság” Kolozsvárt. Budapest, Pfeifer Ferdinánd bizománya, 1913, 166.

maszkodva a biológiai folyamatok leírására az élőlény petesejtéből való kifejlődésének, majd ugyanezen élőlény elemi reflexeinek részletes taglalása révén. Az önmegélés és az önfenntartás mint az élőlény alapélményének, illetve alaptevékenységének bevezetése később fontos szerepet játszik az „élv és kín” kettősén alapuló hedonista, majd a haszonelvű értékelési módok, fázisok kritikájában, végső soron abban, hogy egyáltalán eljuthasson az őt igazában érdeklő *önértékek* tárgyalásáig. Herbert Spencerrel szemben így érvel:

„Az emberi cselekvés legnagyobb része ennél fogva nem az élv, hanem az önfenntartás céljából megy végbe; ez vezérli; [...] az, a mire minden élő lény törekszik [...]. Spencer azért jól mondja az »életet előmozdító« = élvezetes; amaz az alap, emez járulékos. S azért kár volt ezt hedonistice meggyengíteni s azt mondani (Social Statics 84. l.), hogy mindenki saját *boldogságára* törekszik; mert mindenki *önfenntartásra* kényszerítették s így arra törekszik, – a boldogság ezen actus közben tudomására sem jön. Ez utóbbi a természetes élvezet; a mely nem így ered, azt már Panaitios természetellenesnek nevezte, – mi raffináltságnak mondjuk.”¹⁰

Az eddigiekben vázlatosan ismertetett gondolatmenet joggal juttatja eszünkbe a középső sztoa gondolatvilágát, amelyben az *oikeiósizis*től indítva egyszerűen juthat el az ember odáig, hogy a kozmosz és az emberi közösség polgára legyen; a Spencer elleni érv pedig analóg a sztoikusoknak az epikureusokkal folytatott régi vitájával az ember viszonyáról a fájdalomhoz és a gyönyörhöz. Ha belegondolunk, még Böhm kifejezésének gazdasági jelentésárnyalata is a felé a sztoikus *oikeiósizis* fogalom felé viszi asszociációinkat, amely a maga során a szintén gazdag jelentésárnyalatú, de a többek között háztartást, gazdaságot is jelentő *oikosz* kifejezésből ered. A továbbiakban azt vizsgálom, hogy a Böhm gondolkodása és a sztoikusok között az eddigiekben megfigyelni vélt párhuzamok vajon többet jelentenek-e a szinte bárhol feltárható felszínes filozófiatörténeti hasonlóságoknál, a klasszikus szöveghelyekre való kötelességszerű rutinhatározásoknál. A klasszika filológiai képzettséggel is rendelkező Böhm természetesen tudatában volt gondolkodása antik előzményeinek; és valamilyen módon megfogalmazta hozzájuk a viszonyát. Fontos metodológiai kérdés viszont, hogy saját explicit filozófiatörténeti utalásait mennyire vehetjük e tekintetben névértékükön, és mennyire kell más szöveghelyeket bevonni vizsgálatunkba.

¹⁰ Böhm Károly: Az ember és világa. *Philosophiai kutatások. III. rész: Axiológia vagy értékstan.* Kolozsvár: Stein János, 1906, 88–89.

Böhm Károly mint filozófiatörténész és mint filozófus

Ez a minden hasonló esetben fölvetődő, a filozófiatörténet-írás módszertanára tartozó kérdés, hogy tudniillik hogyan kell értelmeznünk a vizsgált filozófiai szöveg egyenes utalásait és hallgatásait a kortársakra és a filozófiatörténet klasszikusaira, Böhm esetében különösen élesen vetődik föl. Az már magától értetődő ugyanis (a számunkra, filozófiatörténészek számára), hogy – közismert, klasszikus példákkal élve – nem az arisztotelészi művek bevezető, az éppen vizsgált kérdés történetéről szóló fejezetei alapján kell megítélnünk a korai görög filozófusok nézeteit, még akkor sem, ha némelyikükre vonatkozóan ez a legfőbb forrásunk. Azt is viszonylag könnyű belátni, hogy Heidegger Platón egyes dialógusairól szóló magyarázatainak a tanulmányozása nem annyira Platónhoz, hanem inkább magához Heideggerhez ad kulcsot. Nem ennyire magától értetődő, de elfogadott nézőpont, hogy az önálló rendszerteremtés igényével föllépő filozófusok szűkebb értelemben vett filozófiatörténeti művei sem annyira filozófiatörténeti kézikönyvként hasznosak számunkra, hanem mint olyanok, amelyek segítenek fölfejtetni az illető filozófus viszonyát elődeihez, és ezen elődök szerepét a filozófus saját rendszerének kialakításában. Hegel filozófiatörténeti előadásait nem azért olvassuk, hogy abból igazodjunk el, mondjuk Arisztotelész metafizikájában, hanem inkább azért, mert arra vagyunk kíváncsiak, hogy Hegel mit tartott Arisztotelészről, és ebben hogyan nyilvánul meg az, amit általában a filozófiáról gondolt.

Böhm esetében a helyzet a szerzőnek a filozófiatörténeti múlthoz való bonyolult, az életút folyamán jelentősen módosuló viszonya következtében módszertani problémánk is összetettebb módon jelentkezik. Böhm, amint ez ismert, jártas volt az antik filozófia történetében, 1873-ban formálisan is letette a klasszika-filológiai vizsgát. Feltételezhető róla, hogy nem kénytelenségből, hanem őszinte érdeklődésből merült el ezekben a tanulmányaiban; azonban ismert fordításellenes nézeteinek megfelelően sohasem kísérelte meg a klasszikusok magyarítását, és nincs kifejezetten antik tárgyú filozófiatörténeti írása sem. Munkáiban az antik terminusokat következetesen görögül és latinul idézi, tudatosan mellőzve magyar és általában modern nyelvi megfelelőik megadását. A fő mű még életében megjelent köteteinek és az annak előtanulmányaiként írott tanulmányoknak a hivatkozásai javarészt kortársiak, vagy közelmúltbeliek. Böhm láthatóan első-sorban saját korának filozófiai és tudományos életében kívánta elhelyezni nagyfokú tudatossággal tervezett fő művét, kevésbé a filozófiatörténet kontextusába illesztve; és a Böhm-irodalom is jó okkal tartja elsőrendű feladatának Böhm behelyezését a korabeli európai szellemi élet kontextusába. Böhmnek a filozófiatörténethez való viszonya azonban úgy tűnik, hogy éppen az értékelméleti fordulat idején változik meg jelentős mértékben. Nem számoltam meg tételesen, típusok szerint a mű szakirodalmi utalásait, ám az a felületes áttekintés során is kitűnik, hogy a fő mű harmadik kötetében szignifikánsan megszaporodnak a filozófiatörténeti hivatkozások, és azon belül is hangsúlyosak lesznek az antik

példák, miközben természetesen nem tűnnek el azért a kortársakra való utalások és a természettudományi utalások sem.

Az utóbbiak módosult súlyából mégis kiolvasható talán egyfajta elbizonytalanodás a szaktudományos eredmények közvetlen filozófiai felhasználásának dolgában. A Böhm-irodalomban Mariska Zoltán fogalmazta meg azt a hipotézist, mely szerint a kolozsvári egyetemi környezet magas természettudományi színvonala jelentett Böhm Károly számára egyfajta szakmai kontrollt. Ennek hatására a filozófus Mariska rekonstrukciója szerint belátta volna, hogy ifjúkora pozitívizmusából örökölt elgondolása, mely szerint például az *öntét* fogalma szinte közvetlenül levezethető a szaktudományok eredményeiből, éppen a szaktudományok szempontjából lesz jóval bonyolultabb és megkérdőjelezhetőbb a várnál. A hipotézis szerint Böhm e belátásának fontos szerepe lehet azon értékelméleti fordulat kontextusának a filozófiatörténeti magyarázatában, amely éppen a most tárgyalt szövegekben testesül meg.¹¹ Az antik hivatkozások súlyát növeli, hogy ezek csaknem mindig pozitívan, egyetértéssel idézett nézetek, míg a kora modern, modern és kortárs gondolkodók szöveghelyei gyakran csak mint saját nézeteinek ellenpéldái jelennek meg. Mindemellett Böhm az *Ember és Világa* harmadik kötetében, értékelméleti fordulatának fő dokumentumában határozott jelét adja annak, hogy új elvárásként érzékeli önmagával szemben a történeti, ezen belül a filozófiatörténeti megalapozást. Az első fejezet ugyanis az értékeszme történetének föltárását tűzi ki célul. A kérdés kifejtéséhez tartozik még *Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig* című poszthumusz tanulmány, amely azonban keletkezéstörténetét tekintve, későbbi megjelenése ellenére a kötet előkészítő munkálatai közé tartozik.¹² Nem lehetett a félig elkészült írás terjedelmével, mélységével teljesen megelégedve, mert az axiológiai kötet történeti fejezetébe igen kevés került át a szövegből, és láthatóan tanítványaira hagyta örökül a további kidolgozás feladatát.¹³ Mester és tanítvány eltérő részletességgel kidolgozott, ténylegesen elkészült történeti összefoglalásaiban végül azonban leginkább csak az egyes filozófiatörténeti korszakokat és iskolákat sommásan jellemző, a korban legalább Hegel óta közkeletűnek mondható nézeteket találunk. A görögség értékszemlélete Böhm axiológiai kötetében egysége-

¹¹ A hipotézisről lásd: Mariska Zoltán: Böhm és Apáthy – az öntétfilozófia természettudományi szempontból. *Pro Philosophia Füzetek*; 52 (2007), 13–29.

¹² Böhm Károly: *Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig*. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1912. A közreadó tanítvány, Bartók György jegyzete a szöveg előtti számozatlan előlapon: „Böhm Károly ezt a tanulmányát az *Ember és Világa* 3-ik kötetének megjelenése előtt írta, valószínűleg előtanulmányul az Általános Értéktanhoz. Besztercebányán kezdte 1903 augusztus hó 1-én s bevégezte Kolozsváron 1903 szeptember hó 7-én. A tanulmány második része az értékelés phaenomenológiájával foglalkozott volna a XV. századtól kezdve; ebből azonban csak a két első szakaszt dolgozta ki Böhm. [...]”

¹³ A mestertől örökölt program megvalósításának szándékaként értelmezem Bartók későbbi vállalkozását: Bartók György: *Az erkölcsi értékeszme története. I. Az erkölcsi értékeszme története a görög philosophiában*. Szeged: Városi Nyomda, 1926.

sen hedonisztikus, amelyet majd csak a római gondolkodás újít meg, saját maga és tanítványa főntebb idézett filozófiatörténeti munkáiban a hellénizmus egészét, benne a sztoikusokkal a *hanyatló korszak* régi toposza hivatott leírni. Ezek ismeretében különösen feltűnő, hogy Böhmnél gyakran nem vágnak össze az axiológiai kötet szisztematikus részében pozitívan idézett nézetek ugyanannak az iskolának a történeti részben, vagy a filozófiatörténeti szövegben nyújtott általános jellemzésével.

Az értékelméleti fordulat és a sztoikus szövegek feltételezhető hatása

Az értékelméleti kötet kétféle, a közvetlenül történeti tárgyú és a szisztematikus fejezetekben előforduló, gyakorta nem egy irányba mutató antik utalásai közül inkább a második fajtát érdemes figyelembe venni, különösen a sztoikusokat illetően. Nem szabad elfelejtenünk, hogy akkor, amikor Böhm megfogalmazza itt vizsgált írásait, a sztoát és általában a hellénizmus irányzatait még nem volt szokás különösebben eredeti teljesítményt nyújtó korszakként és iskolaként tárgyalni, inkább a *hanyatló korszak* már idézett közhelye volt a jellemző. Ez nem jelenti azt, hogy a sztoikus szövegeket ebben az időben ne övezte volna olyan figyelem, megbecsülés és a részelemzésekben is megnyilvánuló hozzáértés, mint eddig még talán sohasem. A 19. század utolsó bő két évtizedében sorra jelennek meg a Böhm számára jól ismert német tudományos szintéren a sztoáról szóló fontos monográfiák; az ő alkotói pályája szempontjából nézve a klasszika-filológia vizsga letétele és a fő mű utolsó, még általa kiadott kötetének megjelenése között, gyakorlatilag párhuzamosan rendszerének kidolgozásával.¹⁴ Nem tudjuk, hogy Böhm mennyire ismerte ezt az irodalmat, hiszen klasszikus szerzőkre vonatkozó kortárs másodlagos irodalmat általában is igen ritkán idéz, főntebb hivatkozott filozófiatörténeti írása görögökre vonatkozó részében éppenséggel egyáltalán nem utal a téma irodalmára. Ahhoz azonban, hogy a saját rendszere kifejtésében alárendelt szerepet játszó, rövidre fogott történeti áttekintésben is átértékelődjön a sztoikusok szerepe, jelentős filozófiatörténet-írási sémaváltásra lett volna szüksége. Ehhez Böhmnek a hellénizmus filozófiájának ahhoz hasonló átértékelése kellett volna, hogy rendelkezésére álljon, ami csak körülbelül a huszadik század hetvenes éveitől kezdve hozzáférhető. Alapjában véve nem filozófiatörténeti célú munkától nyilván nem lehet elvárni hasonló léptékű átértékelést. Más kérdés, hogy korának a sztoikusokra vonatkozó kutatási eredményei nyújthattak-e segítséget Böhmnek a szövegek könnyebb elérésében, csoportosításában, illetve fölhívták-e valamilyen módon a figyelmét magára a szövegtöpuszra; különös tekintettel arra, hogy éppen Böhm értékelméleti fordulatának idején jelenik meg az ósztoikusok töredékeinek mértékadó gyűjte-

¹⁴ A sztoa kutatástörténetére vonatkozóan elég itt most Steiger Kornél rövid, lényegre törő áttekintésére utalni: Steiger Kornél (szerk.): *Sztoikus etikai antológia*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1983, 496–498.

ménye.¹⁵ Böhmnek az értékelméleti kötet filozófiatörténeti előmunkálatául szolgáló, főntebb már idézett poszthumusz írása közreadói jegyzetéből azonban kiténik, hogy abban az időben, amikor axiológiája történeti munkálataival foglalkozott, legföljebb még csak Arnim munkája első kötetének a híre juthatott el hozzá. Ettől persze még később használhatta a gyűjteményt, és ennek lehetett szerepe az értékelméleti fő mű szisztematikus fejezeteiben feltűnően megsaporodó, pozitív sztoikus hivatkozásokban, de erről Böhm takarékos idézési technikája következtében valószínűleg sohasem fogunk teljes bizonyosságot szerezni.¹⁶ Itt jegyzendő meg, hogy a tanítvány, Bartók György főntebb említett, Böhm filozófiatörténeti programját befejezni kívánó munkájában ugyan gondosan felsorolja a sztoikusokra vonatkozó, Böhmnél az imént hiányolt irodalomnak lényegében az egészét,¹⁷ azonban a mű szövegét olvasván egyáltalán nem tűnik úgy, hogy e szakirodalom következtében lényegesen változott volna nála a sztoikusok értékelése mesteréhez képest. Ugyan nála a sztoa az utilizmus szintjére emelkedik, míg Böhmnél az egész görög világ a hedonisztikus értékelésben rekedt meg, azért még a sztoikus filozófia egészét *a görög erkölcsfilosophia hanyatlásának* a eseteként tárgyalja; miközben nem látszik számot vetni a mester fő művében megjelenő, a sztoikusokra nézve kimondottan pozitív kitételekkel sem.

Böhmnél tehát a filozófiatörténet-írás aktuális vélekedéseinek, mondhatni közhelyeinek az átvétele a rövidre fogott történeti fejezetekben szükségképpen ellentétbe kerül azzal, ahogyan az egyes sztoikus nézeteket a saját nézetei melletti argumentáció érdekében mozgósítja a szisztematikus fejezetekben anélkül, hogy történetileg kényszerülne összefoglalóan értékelni az egész iskola nézeteit és teljesítményét. Itt láthatóan szabadon kezeli a szövegtörzset, amelyben nyilvánvalóan jártas, megszabadulva a korabeli filozófiatörténetben a tárgyról forgalomban lévő értelmezői sémáktól. Nem beszélve arról, hogy ifjúkora pozitivistá indíttatásától kezdve ambivalens a viszonya a filozófiai problémák filozófiatörténeti megközelítéséhez. Azt is be kell látnunk, hogy az a csekély számú filozófiatörténeti szöveg, amelyet valószínűleg vélt külső elvárásoknak engedelmessé írt, bizonyosan nem tartozik a legjobb munkái közé. Azt mondhatnánk,

¹⁵ Az időbeli egybeesésre Somos Róbert hívta föl a figyelmemet az előadás utáni vita során. Megjegyzését ezúton is köszönöm. Böhm saját értékelméleti fordulatát 1902-ben *Az értékelmélet feladata és alapproblémája* címmel tartott akadémiai székfoglaló előadásához köti. Az ósztoa töredékeinek korabeli kiadását lásd: Hans von Arnim: *Stoicorum veterum fragmenta*. I–IV. kötet. Lipsiae: Teubneri, 1903–1924. (A mű első három, a töredékeket tartalmazó kötete már 1903–1905 között megjelent, csupán a mutatókat és a forrásjegyzéket tartalmazó negyedik kötet nem volt elérhető Böhm életében.)

¹⁶ Főntebb már említettem, hogy Böhm mindig eredeti nyelven idéz, általában nem hosszabb szövegeket, hanem csak egyes terminusokat, kifejezéseket, a modern nyelvi megfelelők megadása nélkül. Forrásként szinte soha nem a töredékek gyűjteményeit, hanem az eredeti antik szöveghelyet adja meg a korabeli klasszika-filológiában elfogadott rövidítésekkel.

¹⁷ Bartók i. m. 127, 165. lábjegyzet.

neki is a csak kezét kell figyelniük, mint a bűvészeknek, ahogyan valójában mozgatja a sztoikus hagyomány elemeit saját filozófiájának megfogalmazása közben, nem pedig azt, hogy mit beszél úgy általában a sztoikusokról és a filozófiatörténeti hagyomány egészéről valamilyen külső elvárás alapján. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a kötet történeti fejezeteiben is találunk a sztoikusok úttörő szerepére vonatkozó hangsúlyos állításokat, így például az értékekre vonatkozó első általános terminusok – *axia*, *apaxia* – bevezetésére vonatkozóan.¹⁸

Az axiológiai kötetben nem egyszerűen csak megszorodnak az antik utalások, hanem ezek a rendszer kifejtése szempontjából hangsúlyos helyeken fordulnak is elő, kortárs és kora modern szerzők rossz példaként felhozott szöveghelyei mellett azt a szemléleti vagy kifejezésmódot megjelölve, ahová más formában ugyan, de mintegy vissza kell térnie a filozófiának. A hedonista és utilista értékelésmód elleni hosszú fejtegetések során, a benthami *élv és kín* ugyan még „a görögök felületes lélektani elemzésének eredménye”-ként jön létre, amelyben egyformán vétkesek az epikureusok és a sztoikusok,¹⁹ a következő lapokon, a részletesebb kifejtés során azonban a sztoikusok egyre magasabb polcra kerülnek Böhm „értékbecslésében”. A főtebb már idézett, Spencerral vitázó fontos szöveghely kontextusa a következő. Előtte a sztoikusok helyeslő említése szerepel annak kapcsán, hogy az ösztönszerű, elemi akarat tárgyában csak „mellékes

¹⁸ „Közös terminusul, úgy látszik, a stoikusok hozták forgalomba az *axia* és *apaxia* szavakat (Wert – Umwert)” Böhm Károly: *Az ember és világa. Philosophiai kutatások. III. rész: Axiológia vagy értéktan.* Kolozsvár: Stein János, 1906, 9. (A terminusokat az eredetiben görög betűvel szedték.) Azon ritka szöveghelyek egyike e mondat, ahol Böhm modern nyelvi (német) megfelelőjét adja egy antik terminusnak. Eljárásának oka a szövegösszefüggésben rejlik: az idézett hely előtt és után idézett kortárs német filozófusok szóhasználatából utal vissza az antik előzményekre, ezért kell összekötnie a sztoikus terminust a korabeli német terminológiával. Ez azonban valójában nem a görög terminus német fordítása – Böhm, ha ilyenre egyáltalán hajlandó volna, nyilván magyarrá fordítaná a terminust –, hanem a két kontextust összekötő utalás csupán.

¹⁹ „Bár az előző §. fogalmilag és tényekkel is azt mutatta ki, hogy a cselekvés indoka nem lehet az élv, hanem pusztán csak a hiány, mert ezen actio ellen való reactio – cselekvés, – mégis valaki azt mondhatná, hogy ez csak lélektani subtilitas; hogy azért mégis minden ember szeme előtt, mielőtt tevékenységre száná el magát, az élvezet lebeg s hogy ez képezi voltaképen tevékenysége vezérét. »A természet az emberiséget két souverain ur kormányzása alá helyezte« mondja Bentham; ez az uri ikerpár az élv és kín (pleasure and pain). Az élvnek és kinnak ezért centralis szerepet tulajdonítottak s bennök találták az értéket magát.

A tétel felállítása a görögök felületes lélektani elemzésének eredménye, melyben ezen nagyerejű tényező szerepe világosan nem lett felderítve. *Diog. L. X. 128.* szerint Epikuros hívei azt mondják: *hédonén arkhén kai télosz légomen einai tu makariósz zén.* A stoikusokról is azt mondja *Stobaeus* (Ecl. II. 138.): *télosz phaszín einai to eudaimonein u eneka panta Prattetai, auto dé Prattetai mén udénosz d' eneka.* Az élvezet tehát »kezdeté és vége« a boldog életnek; benne van az »a miért mindent teszünk, őt magát semmiért« – azaz ő *az absolut végső cél* is.” Ugyanott, 86–87. (A görög idézeteket az eredetiben görög betűvel szedték.)

jámulék” az élvezet, az élőlény pedig ehelyett az önfenntartásra törekszik.²⁰ Spencer eudaimonista nézeteinek kritikáját pedig Panaitiosz véleményének citálásával támasztja alá a természetellenes élvezetekről. (Boldogságra *törekvés* helyett önfenntartásra *kényszerülés* a helyes kifejezőmód Böhm szerint. Érdekes megfigyelni, hogy itt egyszersmind a teleológiai magyarázatnak az okszerűvel való fölváltásáról is szó van.) A legszubtilisabb megfogalmazás, ahol Böhm a sztoikusokra hivatkozik, a föntebb már említett, egyébként jelöletlen Spinoza-utalás a *conatus* fogalmával kapcsolatban. A „*conatus perseverandi in suo esse*” megfogalmazás „a tényt ferde világitásba helyezte, amennyiben lélektani ízzel keverte”. Ha jól olvasom Böhmöt, akkor az a baja a spinozai, és az egész kora újkori filozófiai kifejezőmóddal, hogy az túláltalánosítja a tudatosság és a célelvű interpretáció szerepét világmagyarázatában. Ezzel szemben, mondja, „sokkal jobb volt a sztoikusok *hormé-je*” (*ösztön* vagy *készítés* fogalma).²¹ (Ennek az újabb sztoikus fogalomnak a bekapcsolásából kiindulva érdemes lenne egyébként újraolvasni mindazt, amit Böhm az ösztönökről, és különösen az ösztönös cselekedetek helyéről, szerepéről írt.)

Csak néhány, általam fontosnak tűnő példát idéztem Böhm közvetlen sztoikus hivatkozásai és fő műve gondolatainak sztoikus párhuzamai közül. Előadásom előzetes összefoglalójában, amelynek a szövege az írott változat elkészítése során a szöveg első bekezdésébe került, talán a figyelemfelkeltés szándékával túl sarkosan, provokatívan úgy fogalmaztam, hogy „[a]m mellett igyekszem majd érvelni, hogy Böhm központi kategóriájának, az *öntét* fogalmának több köze van a sztoikusok terminusához, mint azokhoz a korabeli életfilozófiai, új-idealista, illetve némelykor szinte vitalista elgondolásokhoz, amelyekkel rokonítani szokták”. Ha ezt a programot nem is biztos, hogy egészében sikerült teljesítenem, annyit mindenesetre megmutattam, hogy Böhm értékelméleti fordulatában, éppen akkor tehát, amikor saját filozófiájának kidolgozása során új utakat keresett, az eddig feltételezettnél több szerepe volt a sztoikus hagyománynak; és ez álta-

²⁰ „Minél ösztönszerűbb az akarat, annál kevésbé lép fel benne az élvezet, – ez csak mellékes járuléka, *epigennéma* (stoikusoknál).

Az emberi cselekvés legnagyobb része ennél fogva nem az élv, hanem az önfentartás céljából megy végbe; ez vezérli; *térein héauto* az, a mire minden élő lény törekszik (*ta oikeia proszietai* Stobaeus).” Ugyanott 88–89. (A görög idézeteket az eredetiben görög betűvel szedték.)

²¹ A bekezdés szövege egybefüggően, betűhíven, csupán a nyilvánvaló sajtóhibák kiigazításával: „A lélektani terminológia (»conatus perseverandi in suo esse«) a tényt ferde világitásba helyezte, mennyiben lélektani ízzel keverte: sokkal jobb volt a stoikusok *hormé-je*, melynek iránya »epi to térein héauto« vezet. A lét ugyanis önállítas; öntudatlan formából sublimálódik célzatos önfentartássá. Mint pusztán önállítást találjuk a fizikai erőkből; homályos reflexiót mutat a növény; homályos érzékenységet az állat. Az önállítas sikerességét jelzi neki a kedvérzet, – mely ennélfogva igazi *epigennéma*, a *realitas reflexképe egy felső centrumban*. Csak a szorítás ellen »törekszik« (conatur) az állat; a nélkül csak »állítja« magát. Éppen azért célja, mikor a kedvérzetet megízlelte, nem az önfentartás, hanem a szorítás elhárítása; az önfentartás csak sikere, tehát eredmény (v. ö. A 24. 25. §§. 1.).” Ugyanott 116. (A görög idézeteket az eredetiben görög betűvel szedték.)

lában is tanulsággal lehet a filozófiatörténeti tradíció modern használatának megítélésére a filozófiatörténész munkája során.